

Радивој Ђ. Радић*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

Оригинални научни рад

УДК 930.85:94(495.02)

DOI 10.7251/SIC1801015R

ВИЗАНТИЈСКИ ПИСЦИ О ГРАЂАНСКИМ РАТОВИМА (Прилог проблему)¹

Апстракт: Упркос обележјима људске еволуције, природа рата је универзална, безвремена и вечна, а човек је једини међу приматима који га упражњава. Ратови се воде непрестано, од заранака цивилизације до нашег времена, а један од њихових посебних облика је грађански рат. Историја Византијског царства познаје разне облике ове врсте унутрашњих суочељавања, почев од једноставних узурпација до свеопшних метежа у које су непосредно били укључени разни слојеви ромејског друштва. Свесни колико су грађански ратови опасни за Царство, ромејски људи од пера су стално упозоравали на њихов погубни и разарајући учинак. Византијска цивилизација није познавала институције „божјег мира“ и „божјег примирја“ које су постојале у латинском свету западне Европе.

Кључне речи: Византија, историја, друштво, грађански ратови, извори, писци, религија.

*rradic@f.bg.ac.rs

¹ Овај рад је настао на пројекту бр. 177015 под насловом Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Бугари од 9. до 15. века, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Уколико се само овлаш осмотри историја света одмах се уочава да се готово непрестано ратовало. Према једном егзактном податку, у раздобљу цивилизације од 3.357 година, почев од 1496. године п. н. е. до 1861. године, било је само 227 година мира, на супрот 3.130 година рата,² у процентима 93,2% ратних према 6,8% мирних година, односно у просеку је тек после петнаест ратних година долазила једна година мира.³ У току 5.500 година историје водило се 14.500 ратова у којима је погинуло око четири милијарде људи.⁴ У новије време настала је *полемологија* (грч. *polemos*, рат), наука о сукобима и ратовима, посебна истраживачка дисциплина.

У одговарајућим енциклопедијама може се прочитати да је рат „оружани сукоб антагонистичких друштвених снага (класа, етничких група, држава или савеза држава) које се међусобно боре за остварење пре свега економских и политичких циљева“⁵, „организована борба наоружаних људи, као продужетак политике држава, нација или класа средствима оружаног насиља“⁶ или „најоштрији облик друштвених сукоба у коме се, непосредном употребом оружане силе између држава, њихових савеза или организација, покушавају да остваре одређени политички циљеви победом над противничком страном и њеним принуђивањем да прихвати услове победника“⁷.

Проучаваоци ратова истичу да је његова природа, упркос еволуирајућим обележјима човековог развоја, универзална, безвремена и вечна и да су људи једина врста која га упражњава.⁸ Једноставна је истина да се животиње сукобљавају, али не воде ратове, а да је човек једини међу

² Ljubomir Erić, *Rečnik straha* (Београд: Arhipelag, 2007), 303–304.

³ Радивој Радић, *Друго лице Византије: неколико споредних тема* (Београд: Еволута, 2014), 80.

⁴ *Enciklopedija političke kulture*, glavni redaktor Milan Matić, zamenik Milan Podunavac (Београд: Savremena administracija, 1993), 955 (Andreja Miletić) /= *Enciklopedija političke kulture.../.*

⁵ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, том 6 (Загреб: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1962), 358.

⁶ *Vojna enciklopedija*, том 8 (Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1966), 38.

⁷ *Enciklopedija političke kulture...*, 953.

⁸ Кристофер Кокер, *Филозофи варвари: размишљања о природи рата од Хераклита до Хајзенберга*, прев. Миљана Протић (Београд: Завод за уџбенике, 2012), 17, 19, 35 (= К. Кокер, *Филозофи варвари...*).

приматима који то чини. Уколико се унесе извесна доза сарказма, могло би се рећи да је рат један од најважнијих људских изума, а да је „способност да се закључи мир вероватно тековина каснијег датума“.⁹

Обично се сматра да је Хераклит, грчки мудрац из Ефеса, први пред-сократовски филозоф који је поставио питања: „Чему рат?“, „Како је настао?“.¹⁰ Истовремено, он је био и први који је понудио одговор на та једноставна, али и суштинска питања: рат подстиче промену.¹¹ Хераклит је своја запажања о рату уобличио у две добро познате мисли. У првој он наглашава: „Рат је отац (родитељ) свему, свему је владар; једне је означио као богове, друге као људе; једне је учинио робовима, друге слободним.“¹² У другој мисли он истрајава на томе да „треба знати да је рат општа појава, док борба представља правду и да све настаје борбом и нуждом“.¹³ Наравно, Хераклитову тврдњу да је рат отац свега треба схватити као метафору, а у овом случају метафора је важна зато што подстиче да се ствари промишљају.¹⁴ На питање грчког мудраца „Чему рат?“, савремени мислиоци и теоретичари рата одговарају „да је он (рат) заправо део наше људскости“.¹⁵ У свом поигравању мислима и мисаоним заврзламама филозофи нису пристали ни на то да је рат апсолутно зло, јер је он, на крају, како домишљато примећују, једино средство за остварење мира. Другим речима, мир се не може разумети без рата и обрнуто.¹⁶

Постоји више класификација ратова: локални, регионални и светски; праведни и неправедни; копнени, поморски и ваздушни; муњевити и дуготрајни; међународни тј. међудржавни и грађански (унутрашњи); конвенционални и нуклеарни; превентивни, верски, герилски, партизански итд.¹⁷ Наравно, ове поделе се не могу апсолутизовати јер многи оружани сукоби садрже одлике две или више врста ратова.

⁹ Hans Magnus Encensberger, *Грађански рат*, прев. Drinka Gojković (Београд: Београдски круг, 1994), 9 (= Н. М. Encensberger, *Грађански рат...*).

¹⁰ К. Кокер, *Филозофи варвари...*, 59.

¹¹ Исто, 67.

¹² Heraklit, *О природи*, прев. Marko Višić (Podgorica: Unireks, 2008), 73 br. 44.

¹³ Исто, 83 бр. 62.

¹⁴ К. Кокер, *Филозофи варвари...*, 61.

¹⁵ Исто, 62.

¹⁶ Исто, 36, 67.

¹⁷ *Enciklopedija političke kulture...*, 956–962.

Посебну врсту ратова чине грађански ратови, али изнаћи прецизну дефиницију која би обухватила најважније појавне облике нечега што је толико сложено и вишезначно веома је тежак задатак.¹⁸ Уобичајено одређење је да је „грађански рат оружана борба између класних, националних, политичких или других антагонистичких група унутар једне државе, за остварење одређених политичких и економских циљева“.¹⁹ Ова врста сукоба се јавља као последица нагомиланих и нерешених социјалних, економских, политичких и других противречности у друштву, а од оружаног устанка се разликује по томе што дуже траје и што су сукобљене стране боље организоване. Од обичног, класичног рата, с друге стране, разликује се много већом сложености, као и неопредељеношћу у погледу састава и припадности једној или другој страни. Ту се, пре свега, мисли на избегавање појединих социјалних група да се недвосмислено одреде за једну од зараћених страна. Разликује се и по томе што се, најчешће, води у границама једне државе што, опет, не значи да у њему неће учествовати одређене политичке, војне или друге снаге ван граница те државе. Ретко се завршава компромисом, што значи да се води све дотле док једна страна не извојује одлучну победу.²⁰ У грађанским ратовима се ратни обичаји углавном мање поштују него у међудржавним ратовима.²¹ Реч је о сукобима високог ступња суровости у којима неретко највише страдају цивили.²² Грађански рат, дакле, не долази споља и није никакав увезени вирус, већ се ради о ендегеном, то јест унутрашњем процесу.²³

Још је „отац историје“ Херодот с разлогом упозоравао: „И они (Атињани) сасвим су правилно мислили, јер један грађански рат много је гори од општег рата против заједничког спољног непријатеља, исто толико колико

¹⁸ Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949)* (Београд: Филозофски факултет, 2016), 43 (= М. Ристовић, *На прагу Хладног рата...*).

¹⁹ *Vojna enciklopedija*, том 3 (Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1972²), 275 (= *Vojna enciklopedija...*).

²⁰ М. Ристовић, *На прагу Хладног рата...*, 44.

²¹ *Vojna enciklopedija...*, 275.

²² М. Ристовић, *На прагу Хладног рата...*, 46 (са навођењем богате научне литературе о феномену грађанских ратова).

²³ Н. М. Encensberger, *Грађански рат...*, 15.

је рат гори од мира.²⁴ Међутим, грађански рат је свој класични приказ добио још пре две и по хиљаде година, из пера највећег историчара античког света Тукидида, у *Историји Пелопонеског рата* која је до данас остала непревазиђена.²⁵ Један мислилац из XVII stoleћа сликовито наглашава да је „грађански рат знак моралне декаденције“, да су то „побуне и неправедни нереди увек окренути против закона“ у којима „неко непрестано налази сталну мешавину безобразлука, похлепе, жеља, разврата и амбиција, које су куга (за) све врсте владавине“, али је „јасно да је грађански рат прави рат“.²⁶ Теоријски оквири појаве као што је грађански рат махом су донети на основу сукоба који су вођени током последња три века, али уз уважавање таквих ратова који су вођени међу старим Грцима и Римљанима, па и у средњем веку.

Када је реч о Византијском царству, држави која је сматрала да јој припада неприкосновено право на универзалну власт над читавом хришћанском васељеном²⁷ и држави која је једина „с ове стране“ Кинеског зида толико дуго трајала,²⁸ треба нагласити да није била поштеђена оваквих погубних унутрашњих сучељавања. Грађански ратови, дакле, нису мимоишли ни славну империју, а посебно су били драматични при крају њене историје. У византологији постоји својеврсна дефиниција грађанских ратова према којој су они представљали „оружани конфликт у коме је значајан број византијских војника ратовао на обема странама и у коме је знатан био и број погинулих и рањених“.²⁹ За ову дефиницију је с разлогом речено да се може односити на византијску повесницу до 1204. године, али не и на потоња раздобља. Грађанске ратове XIV века у Византији на

²⁴ Херодотово историја, прев. Милан Арсенић (Нови Сад: Матица српска, 1959), 444. Уп. М. Ристовић, *На прагу Хладног рата...*, 45.

²⁵ Н. М. Encensberger, *Грађански рат...*, 9.

²⁶ М. Ристовић, *На прагу Хладног рата...*, 45–46.

²⁷ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, (Београд, Српска књижевна задруга, 1959; репринт: Београд, Просвета, 1998), 49 (= Г. Острогорски, *Историја Византије...*).

²⁸ *Oksfordska istorija Vizantije*, prir. Siril Mango, prev. Maša Miloradović i Predrag J. Marković (Београд: Dereta, 2004), 27.

²⁹ Warren Treadgold, *The Reluctant Warrior*, ed. V. Christie – M. Yazigi, *Noble Ideals and Bloody Realities Warfare in the Middle Ages* (London: 2006), 224.

нарочит је начин обележило учешће великог броја страних плаћеника.³⁰ Није без значаја нагласити чињеницу да византијска цивилизација није познавала институције „божјег мира“ и „божјег примирја“ које су постојале у латинском свету западне Европе.³¹

У византијској историји, речено је, било је много унутрашњих сукоба који су се попут пожара разбуктавали у мучне грађанске ратове са огромним материјалним, па и људским жртвама. Византијски људи од пера потрошили су пуно мастила указујући на злу коб грађанских ратова, а обични поданици византијског цара имали су много разлога за страховање. Сачувана сведочанства уверљиво говоре о томе да је грађански рат у Византији могао да буде не само мора него и једна врста колективне трауме за њено друштво. Јер, нема сумње, стоји једноставна оцена, изречена са истанчаним смислом за фатално и драматично, да „рат, било унутар или изван њених граница, остао је судбина Византије“.³² Када је терминологија у питању, познато је да су у античкој Грчкој грађански ратови углавном

³⁰ Savvas Kyriakidis, „The Idea of Civil War in Thirteenth and Fourteenth-Century – Byzantium“, *Зборник радова Византолошког института*, 49 (2012), 243 (= S. Kyriakidis, *The Idea of Civil War...*).

³¹ У латинском свету западне Европе хришћанска црква је устајала против феудалних ратова. Тамошње свештенство, пре свега оно у Француској, почев од завршних деценија X stoleћа, настојало је да ратове некако ограничи у простору и времену, кад већ није било у стању да их сасвим искорени. На неколико црквених сабора проглашен је тзв. божји мир који подразумева да духовна лица, жене, ненаоружани људи и сељаци са својом имовином за време ратних дејстава буду неприкосновени. За оне који то не буду поштовали било је предвиђено да у потпуности надокнаде причињену штету. Нешто доцније, почев од друге четвртине XI века, као својеврсна допуна „божјем миру“, уводи се тзв. божје примирје којим се рат ограничава у времену. Најпре се забрана односила само на недељу, а затим и на време од среде увече до понедељка ујутру, са јасном тежњом да се „прошири“ на све хришћанске постове и празнике. Истовремено, за нека места, цркве или манастире, на пример, обнародовано је да су неприкосновена и под заштитом вечног мира. У стварности, наравно, ни „божји мир“, ни „божје примирје“ нису могли бити доследно спроведени, па њихов стварни учинак није могуће одредити, али су, сматра се, ипак одиграли извесну улогу у проређивању и ублажавању феудалних ратова. Уп. *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, vol. IX (New York: American Council of Learned Societies, 1987), 473–475 (Thomas N. Bisson); Сидни Пеинтер, *Историја средњег века (284–1500)*, прев. Чедомир Антић, Небојша Порчић (Београд – Бања Лука: Clio – Глас српски, 1997), 281.

³² Elen Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog carstva*, прев. Boško Bojović, предг. Ljubomir Maksimović, (Beograd: Filip Višnjić, 1988), 34 (= E. Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog carstva...*).

означавани речју *staseis*,³³ али и изразом *emfylloi polemoi*,³⁴ што се уз понављања, али и извесна одступања и преиначавања, одржало и код византијских писаца. Уз то, они су често о грађанским ратовима говорили и описно служећи се веома богатом и разуђеном лексиком.

Питањем рата бавио се Јован Хризостом (Златоусти), велики црквени отац и ненадмашни беседник, који је био и цариградски првосвештеник (398–404). Овај угледни духовник је у похлепи за богатством, славом и земаљским насладама видео узроке свађа, непријатељстава и ратова. Због тога је Јован Златоусти и саветовао: „Одбаци, дакле, страст према богатству и престаће рат, престаће борба, престаће непријатељство, престаће свађа и мржња.“³⁵ Он је предлагао својеврсну тројну поделу ратова: прва је врста спољашњи рат, тј. када наше војнике нападају варвари; друга је врста кад међусобно војујемо, а трећа је врста кад неко ратује сам са собом. Овај последњи, сматрао је црквени отац, најтежи је. У образлагању оваквог поретка, Јован Златоусти је истрајавао на томе да рат са варварима не може ни у чему много нашкодити, јер ако они некога заробе или убију, ипак му душу не могу заробити ни погубити. По речима ученог богослова, међусобни (грађански) рат тежи је од спољашњег,³⁶ али нам не може naudити ако ми то нећемо. Посреди је могућност избора да останемо у миру упркос њиховим насртајима. Међутим, трећу врсту рата – рат са самим собом – никако не можемо избећи јер нам је потребан ради спасења.³⁷ Када се сагледају интелектуални профил Јована Златоустог и чињеница да је био усредсређен на универзална питања која се тичу односа Бога и човека, јасно је зашто је на овај начин поређао ратове.

³³ Иван Јордовић, *Стари Грци: портрет једног народа* (Београд, Завод за уџбенике – Балканолошки институт САНУ, 2011), 93.

³⁴ Anatole Bailly, *Dictionnaire grec français, rédigé avec le concours de E. Egger, éd. L. Séchan et P. Chantraine* (Paris: Librairie Hachette, 1950), 663; И. Х. Дворецкий, *Древнегреческо-русский словарь*, под редакцией С. И. Соболевского, том I (М – Ω) (Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958), 529.

³⁵ Душан Н. Јакшић, *Живот и учење светог Јована Златоуста* (Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2011), 105 са позивањем на изворе (= Д. Н. Јакшић, *Живот и учење светог Јована Златоуста...*).

³⁶ Исто.

³⁷ Исто.

Савременик Јована Златоустог, један од најбриљантнијих умова хришћанства и, како је одавно закључено, „највећи учитељ Цркве свих времена“,³⁸ Свети Августин, који је потицао из латинског света, из северне Африке, такође је грађански рат сматрао много горим од сваког спољашњег рата. Он је записао: „Окрутни грађански ратови мрскији су од свих осталих непријатељских ратова, чак и по признању оних који су их објавили.“³⁹ Међутим, не треба да изненађује ни чињеница да је и Свети Августин „најтежим и најстрашнијим ратом сматрао рат човека са самим собом, тј. са властитим страстима“.⁴⁰

Наглашен антиратни став среће се код историчара епохе цара Јустинијана I Великог (527–565), у тзв. златном веку византијске историографије, пре свега код Агатије, Менандра Протектора и Теофилакта Симокате.⁴¹ Они су рат сматрали великим злом, а мир највећим благом. Истина, њихов поглед је преваходно окренут ратовима уопште, али и према једном ширем, филозофском ставу који је надахнут општељудским и филантропским идејама. Тако Теофилакт Симоката, који је писао у првим деценијама VII столећа, изричито каже: „Јер за оне људе који су разборити и који не губе из вида своју смртну судбину и краткоћу животног пута нема ничег драгоценијег од мира.“⁴²

Свест о погубности грађанског рата у Византији на леп начин уобличио је и Јован Мавропод, византијски интелектуалац из XI столећа, а у вези са побуном Лава Торникија 1047. године.⁴³ Он истиче како су мудрији и часнији људи сматрали да је предстојећи сукоб „нешто страшно и да није повод за радост“, јер „увидели су у какву је несрећу запала велика и славна ромејска земља, када су њене војске присиљене да иду једна против друге

³⁸ Фјодор Успенски, *Историја Византијског царства од 6. до 9. века*, прев. Зоран Буљагић, предг. Љубомир Максимовић (Београд: Zepher book world, 2000), 152.

³⁹ Д. Н. Јакшић, *Живот и учење светог Јована Златоуста...*, 106 н. 98 са позивањем на изворе.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Зинаида В. Удаљцова, „Развитие исторической мысли“, у: *Культура Византии, I (IV – первая половина VII в.)* (Москва: Наука, 1984), 174.

⁴² Theophylacti Simocatae Historiae, red. Carolus de Boor, ed. Corr. Peter Wirth (Stuttgartiae: Teubner, 1972), 134.

⁴³ Г. Острогорски, *Историја...*, 316.

и када су они који су навикли да се заједно боре и чувају једни друге, сада узели оружје једни против других, и када морају да окрену своје деснице против хришћанске крви или чак рођачке (...) и ако би се Царство изнутра распало, угрожен му је и сам опстанак (...) и да служи на подсмех народима и да им пружи велику срећу, пошто се они који су им некада били страшни сада међусобно тако уништавају“.⁴⁴

Ништа мање занимљива није ни оцена коју о грађанским ратовима доноси ромејски историчар XI века Михаило Аталијат. Он каже следеће: „Тада се отац и син, заборављајући природу, баце у међусобно клање, и син окаља десницу очевим убиством и брат брату задаје смртну рану и нико се није обзирао нити сажалио ни на сродство, ни на рођаштво, чак ни оних најближих, све док, пошто су се угасили гнев и дионисијско лудило, нису схватили своју судбину, те подигоше јаук.“⁴⁵ Синтагма „дионисијско лудило“, повезана са старогрчким богом вина Дионисом, коју Аталијат овде употребљава, упућује на нешто пуно страсти и заноса, на пијанство од веселја, на махнитост, разузданост, неспутаност.

Савременик Јована Мавропода и Михаила Аталијата, византијски филозоф, историчар и државник Михаило Псел, у свом историјском спису описује бурне догађаје из 1057. године у којој је дошло до тзв. побуне источних стратега.⁴⁶ Незадовољна што цар Михаило VI Стратиотик (1056–1057) није услишио њихове оправдане захтеве, група византијских војсковођа се одлучила на устанак. Један од учесника, Исак Комнин, у једном селу у Пафлагонији прогласио се за цара и отпочео је краткотрајан грађански рат. Узурпатор је на челу трупа кренуо према Цариграду, а присталице су му стизале са свих страна. У очајној ситуацији, Михаило VI Стратиотик је послао емисаре, Михаила Псела и Константина Лихуда, у табор побуњени-

⁴⁴ Iohannis Euchaitorum metropolitae quae in codice vaticano graeco 676 supersunt, ed. P. de Lagardae, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 28 (1881) /1882/ No. 186, p. 192, 64. Уп. Бојана Крсмановић, *Успон војног племства у Византији XI века* (Београд: Византолошки институт САНУ, 2001), 125–126 (= Б. Крсмановић, *Успон војног племства...*).

⁴⁵ Michaelis Attalioetae Historiae, cura Immanuelis Bekkeri, (Bonnae: 1853), 55. Уп. Б. Крсмановић, *Успон војног племства...*, 213.

⁴⁶ Б. Крсмановић, *Успон војног племства...*, 145 сл.

ка. Овај први је касније забележио како су их у војном логору дочекали са загрљајима и поздравима и „љубећи нам руке и лица, са сузама у очима, уверавали да су до грла сити братоубилачких покоља“.⁴⁷ Ова дирљива сцена, коју је Псел зналачки описао, подесан је пример искреног негодовања и протеста против грађанског рата групе непосредних учесника у њему. Изгубивши подршку и у престоници, Михаило VI Стратиотик се повукао са престола и примио монашки завет, а Исак Комнин је 1. септембра 1057. године ушао у престоницу и патријарх Михаило Керуларије га је крунисао.⁴⁸

Против рата је у више наврата у свом историјском делу устајао Никита Хонијат, византијски великодостојник и писац из завршних деценија XII и првих година XIII столећа. Он који је имао такав удес да живи у врло смутном времену уочи првог пада Византије (1204), змогао је снаге да на неки начин оптужи своју државу да је породила зло које се потом раширило светом. На једном месту Хонијат бележи: „Јер од царице градова (Цариграда), као од неког узора, обрасца и општег пророчишта, братоубилаштво је изашло и проширило се до крајева света, па су тако не само Персијанци (Турци), Тавроскити (Руси), ови Далмати (Срби) и затим Пеонци (Угри), него и остали владари појединих народа испунили своје отаџбине побунама и убиствима исукавши мачеве против својих саплеменика.“⁴⁹

Никита Хонијат је имао такву судбину да буде сведок и очевидац прогона за страховладе Андроника I Комнина (1183–1185), која се претворила у најгору хајку на политичке супарнике или измишљене противнике, с једне, и у праве антилатинске погроме, с друге стране. Земља се налазила у стању латентног грађанског рата који је убрзо избио на површину у пуном замаху – низ малоазијских градова се једноставно отпадио од цара који је морао силом да их доводи у ред. Према Хонијатовим речима, тамошњи градови су више страдали од ромејских међусобица него од пустошења суседних народа. Речју, што није дотакла рука туђинца, то је разрушила

⁴⁷ Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, vol. II, intr. D. Del Corno, testo critico a cura di Salvatore Impellizzeri, (Venezia: 1984), 200.

⁴⁸ Г. Острогорски, *Историја...*, 320–321.

⁴⁹ Nicetae Choniatae *Historia*, rec. Jan-Lous van Dieten (Berolini: 1975), 532 (= Chon. *Historia*). Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том IV (Београд: Византолошки институт САНУ, 1971), 166–167 (Јованка Калић – Нинослава Радосевић).

рука сународника и истоплеменика. Заборавивши на законе сродства, Византинци су једни против других ратовали на потпуно исти начин као варвари.⁵⁰

Никита Хонијат, такође, доживео је сурови крај Андроника I Комнина којег је престонички плебс усмртио после грозног мрцварења на цариградским улицама. Он је доживео и свргавање василевса Исака II Анђела кога је не само збацио с престола него и ослепио рођени брат Алексије III. Никита Хонијат је доживео и то да збачени Алексије III у Мосинопољу у лето 1204. ослепи и Алексија V Дуку Мурзуфла, такође бившег византијског цара и, штавише, властитог зета.⁵¹

У исто време, ромејски историчар је устао и против једне негативне појаве – феномена такозваних обласних господара⁵² – која је разарала јединство Византијског царства, растакала његов организам и све више узимала маха уочи крсташког освајања Цариграда, крајем XII и у почетним годинама XIII века. Уопште, било је то време опадања општег патриотског духа код Византинаца и нарастања тзв. провинцијског патриотизма.⁵³

Такво стање се наставило и после 1204. године и пропасти Царства, када се Византија „повукла“ на рубове, у својеврстан егзил. Неколико обласних господара, сваки за себе уверен да ће створити нову државу и обновити традиције срушене империје, појавило се у разним деловима Мале Азије.⁵⁴ Никита Хонијат их оштро прекорева и бележи да су уместо да предузму некакве мере за спас и одбрану својих сународника, они, препустивши се поквареном уму и заборавивши на Бога, чинили недоличности. Овде Никита Хонијат јасно упућује на једно место из *Новог завета*: „И како не марише да познају Бога, предаде их Бог у покварен ум да чине што је неприлично“ (*Посланица Светог апостола Павла Римљанима: 1, 28*). И

⁵⁰ Chon. Historia, 263. Уп. Jean-Claude Cheynet, „Philadelphie, un quart de siècle de dissidence, 1182–1206“, у: *Philadelphie et autres études* (Byzantina Sorbonensia 4) (Paris: 1984): 39–54.

⁵¹ Г. Острогорски, *Историја...*, 375, 383.

⁵² Радивој Радић, „Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века“, *Зборник радова Византолошког института*, 24–25 (1986): 159 сл.

⁵³ E. Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog carstva...*, 80, 99 sl.

⁵⁴ Michael J. Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204–1261)* (Oxford: 1975), 5 sq.

никада не долазећи себи, наставља Хонијат своје излагање, поделили су се на разне странке и посебне заједнице и, газећи све сродничке везе, наоружали се један против другог. Народ су поделили на делове као што су некада, на велику жалост пророка, урадили Израел и Јуда.⁵⁵ Овде је реч о историјској реминисценцији у којој се упућује на распад јеврејске државе после смрти њеног владара Соломона (970–930 п. н. е.).⁵⁶ Један део се приклонио једном вођи, наставља своју приповест Хонијат, признавајући га за свога цара, други су прилазили другоме, тако да су мислећим људима то мноштво и тај раскид веза међу једноплеменицима изгледали као проклетство које притиска народ. Чак када би се у народу и пробудило неко осећање пријатељских односа, оно се није изражавало у томе да сви подигну дух једном мишљу или да се једни с другима надмећу у јуначној одбрани отаџбине и постизању сагласности као делотворне помоћи у одбрани западних градова. Напротив, све се претворило у сплетке око избора нових царева, при чему се један део народа попут јата птица дизао и летео трагом једног вође, док је други део одабирао „трновиту купину“. Овде се, опет, Никита Хонијат метафорички изразио позивајући се на једну старозаветну поруку: „Тада сва дрвета рекоше трну: ходи ти, буди нам цар“ (*Књига о судијама*: 9, 14). На тај начин је цео Исток – мисли се на малоазијске провинције – био захваћен вишевлашћем које се, захваљујући народној искварености, попут троглаве звери распростирало по његовим областима.⁵⁷

У својој историји, неколико одељака после овог, Никита Хонијат је записао да су се поменути магнати, уместо да уз општу сагласност предузму могуће мере и ураде нешто за одбрану оних делова отаџбине које Латини још нису досегли или да поврате већ запоседнуте територије, надахнути честољубљем и жељом да се називају независним владарима, наоружавали један против другог. Својим сукобима и узајамним несагласјем они су непријатељима ромејског народа улили снагу – није претерано рећи и не-

⁵⁵ Chon. Historia, 625.

⁵⁶ *Opšta enciklopedija Larousse*, III (Geografija – Istorija – Industrija i tehnika) (Beograd: Vuk Karadžić, 1973), 335.

⁵⁷ Chon. Historia, 625.

победивост – и несумњив успех без већег жртвовања. Позивајући се на Библију, Хонијат истиче да су се у ратовању против Византинаца дошљаци са Запада могли ослонити на крилатицу: „Непријатељ рече: тераћу, стигнућу, делићу плен; наситиће их се душа моја, извући ћу мач свој, истребиће их рука моја“ (*Друга књига Мојсијева: 15, 9*).⁵⁸

До унутрашњих сукоба у Византијском царству долазило је и приликом појединих узурпација које су у појединим раздобљима биле прилично честе.⁵⁹ У тим приликама би део ромејске војске или становништва подржао одређеног кандидата који би се касније или попео на византијски престо или би погинуо или био заробљен и погубљен. Особени су били покушаји узурпација на чијем челу су се налазиле личности које су се лажно представљале као свргнути и ликвидирани цареви или њихови синови, али који су неким чудом преживели, те су започели „праведну“ борбу за повратак на престо. Поменућемо случај Томе Словена који се у покушају да освоји престо (820–823) издавао за цара Константина VI, збаченог 797. и упокојеног свакако пре 805. године.⁶⁰ Нарочито је занимљив пример василевса Алексија II Комнина (1180–1183) који је, у узрасту од четрнаест година, по наређењу Андроника I Комнина био удављен, а тело му бачено у Босфор.⁶¹ Уследио је талас узурпација предвођених самозванцима који су се издавали за несрећног Алексија II Комнина. У историјском делу Никите Хонијата похрањена су сведочанства о четворици таквих узурпатора које савремени истраживачи означавају заједничким именом Псеудо-Алексија II, разликујући их само по области одакле су започели свој покрет. Тако је један од њих био из Киликије, други из Пафлагоније, трећи из Цариграда, а четврти из „Илирије“, односно са Балканског полуострва.⁶²

⁵⁸ Chon. Historia, 639.

⁵⁹ О занимљивом покушају обједињавања, образлагања и изналагања заједничких црта оваквих подухвата в. Mirosław Jerzy Leszka, *Uzurpacje w cesarstwie bizantyńskim w okresie od IV do połowy IX wieku*, Byzantina Iodzensia IV, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999), 3–148.

⁶⁰ Г. Острогорски, *Историја...*, 207.

⁶¹ Исто, 371.

⁶² Jürgen Hoffmann, *Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071–1210)*, Miscellanea Byzantina Monacensia 17 (München: 1974), 39–44, 89, 121, 136–137.

Живописан и интересантан пример харизматичног самозванца на страницама своје историје доноси Георгије Пахимер који пише у првој деценији XIV века. У малоазијској области Битинији, на подручју које је било погранична зона према држави Селџука, 1262. године одиграли су се крвави догађаји. Ту су живели горштаки који су у својим шумовитим кланцима били полунезависни и подједнако навикнути и на оружје и на плуг. Они су се побунили против цара Михаила VIII Палеолога (1259–1282) који је претходне 1261. године преотео Цариград од Латина и обновио Византијско царство. Међу сељацима се однекуд појавио неки слепи самозванец који је тврдио да је Јован Ласкарис, наследник никејских царева. Прожети јаким династичким осећањима према омиљеним царевима из куће Ласкариса, сељаци су га признали и заклели се да ће за њега положити и своје животе. О озбиљности ситуације говори и чињеница да је Михаило VIII Палеолог, свестан да има посла са изванредним ратницима, послао веома снажну војску. Међутим, горштаки, који су одлично познавали терен, вешто су нападали василевсове одреде, наносили им губитке и избегавали отворене битке. Они су из предострожности најпре на сигурно склонили своје породице, тако да царским трупама уопште није полазило за руком да их опасније угрозе. Уследили су преговори у којима су људи Михаила VIII Палеолога, између осталог, обећали да ће сељацима показати место где живи прави Јован IV Ласкарис (1258–1261). Он је био син и наследник цара Теодора II Ласкариса (1254–1258), али га је Михаило VIII ослепио. Увидевши да је устанак безнадежан, побуњеници су дозволили самозванцу да побегне међу Турке. Ипак, цар није смео да горштаке озбиљније казни јер су држали границу и били врло драгоцени за Царство.⁶³ Георгије Пахимер у свом историјском делу користи „непосредан“ термин *emfylios polemos* (грађански рат) како би означио поједине међусобице у Царству.⁶⁴

⁶³ Georges Pachymérés Relations Historiques, I, éd. Albert Failler, trad. Vitalien Laurent (Paris: Société d'édition 'Les belles lettres', 1984), 259–265 (= Georges Pachymérés). Уп. Димитър Ангелов – Петър Тивчев, *Подбрани извори за историјата на Византија*, прев. Г. Батаклиев, Ст. Маслев, П. Тивчев (Софија: Наука и изкуство, 1974⁴), 389–393.

⁶⁴ Georges Pachymérés, I, 137, 147, 313, 315; II, 563; III, 249; IV, 351, 459. Уп. S. Kyriakidis, *The Idea of Civil War...*, 244.

Исти писац, Георгије Пахимер, доноси и податке о још једној врсти унутрашњих трвења у Византији која је везана за тзв. арсените. Реч је о црквеној странци следбеника патријарха Арсенија Ауторијана (1254–1260, 1261–1265) који су, почев од 1265. године, били у опозицији Цариградској патријаршији. Они су одбили да признају уклањање Арсенија, које је учињено по заповеди Михаила VIII Палеолога, и избор новог патријарха. Овај спор, који је формално трајао чак до 1315. године, озбиљно је располутио византијско друштво.⁶⁵ Пахимер је записао: „Тада је црквени раскол збиља ојачао толико да је чак поделио куће: на један начин је живео отац, на други син; на један начин мајка, на други ћерка; на један начин снаја, на други свекрва.“⁶⁶ Оваква подељеност византијског друштва била је налик на поделу коју је изазвао спор око култа икона у VIII и првој половини IX столећа.

Ове невоље у окриљу цркве, које су се непосредно одражавале на прилике у византијском друштву, потрајале су неколико деценија, па је васељенски патријарх Атанасије I (1289–1293, 1303–1309) у писму цару Андронику II Палеологу (1282–1328) тражио: „Поново, као и много пута пре, чуј мој глас ради самог Христа, свеопштог Бога, који те је произвео у цара... Очисти цркву од прљавштине зато што се ствари хришћана уништавају двојачко: споља од стране непријатеља, а унутра обиљем неправичности и порочности“.⁶⁷

Погубнији од „Црне смрти“, разорнији од турских упада, опаснији од српског ширења ка југу и непријатнији од чврстог економског стиска италијанских поморских република Венеције и Ђенове, били су по Византију XIV столећа грађански ратови. Вођени у више наврата – најпре двадесетих, потом четрдесетих, затим раних педесетих и, напослетку, седамдесетих година тога века – они су у великој мери ослабили државу и учинили је

⁶⁵ Радивој Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, том I (Београд: Стубови културе, 2000), 197 н. 103 (са навођењем релевантне научне литературе) /= Р. Радић, *Страх у позној Византији.../.*

⁶⁶ Georges Pachymères, 407.

⁶⁷ Alice-Mary Talbot, *The Correspondence of Athanasius I. Patriarch of Constantinople* (Washington: Dumbarton Oaks, 1975), 18 № 6. Уп. В. А. Сметанин, *Византийское общество XIII–XV веков по данным эпистографии*, (Свердловск: Издательство Уральского университета, 1987), 226–227 (= В. Сметанин, *Византийское общество XIII–XV веков...*).

неотпорном према све снажнијим суседима. Непрестани покрети разних војних групација, неспокојна садашњост и сасвим неизвесна будућност, уносили су немир међу Византинце. Грађански ратови су представљали карцином који је изнутра нагризао и разједао организам уморне државе која је неумитно нагињала своје заласку.⁶⁸ Отуда не треба да изненађује чињеница да су о грађанским ратовима писали многи византијски писци који су живели у том „црном“ XIV столећу.

Нићифор Григора, свезнадар и великан византијске историографије, био је дубоко озлојеђен грађанским ратовима у Византији – на несрећу, доживео је неколико унутрашњих сукоба у Царству – па је о томе писао и у својој *Ромејској историји*. Византијски полихистор био је склон да тадашње неприлике сагледа као казну за дугогодишњи грешан живот – али не сурову већ благу! – пошто Византинци нису били предати у руке туђина и варвара него саплеменика, што се могло сматрати неком врстом олакшавајуће околности. У продужетку он објашњава како се божјом помоћу догодило да су владари околних држава поумирали управо уочи избијања грађанског рата у Византији 1321. године, па је тако Царство ипак могло да буде поштеђено упливисања страних сила и комадања своје територије. Григора на сликовит начин приказује стање у Византији у време грађанског рата тако што бележи „да смо тада били као сломљена трска“.⁶⁹

Исти аутор у даљем опису сукоба двојице Палеолога, деде Андроника II и унука Андроника III (1328–1341), записао је и следеће: „Но ко ће избројати тадашње међусобице свих Ромеја, а посебно житеља Цариграда. Несугласице двојице царева природно су се одразиле и на поданике и усмеравале их једне против других: децу против родитеља, родитеље против деце, браћу против браће, суседе против суседа, и што је још важније епископе и презвитере против епископа и презвитера, и монахе против монаха.“⁷⁰ Изнето сведочанство недвосмислено казује о располућености

⁶⁸ Р. Радић, *Страх у позној Византији...*, I, 173.

⁶⁹ Nicephori Gregorae Byzantina Historia, cura Ludovici Schopeni et Immanuelis Bekkeri, I, Вонпае 1829, 318 (= Greg.). Уп. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI (Београд: Византолошки институт САНУ, 1986), 193–194 (Сима Ћирковић) /= *Византијски извори*, VI/.

⁷⁰ Greg. I, 426.

византијске заједнице и потпуном расулу које је неминовно уносило сваковрсне немире и прибојавања код Ромеја. Нићифор Григора такође истиче да су у време сукоба Андроника Старијег и Андроника Млађег најгора пљачкања, чији је исход био потпуно пустошење велелепних кућа које су претваране у развалине, постајала обична појава.⁷¹

У даљем тексту Григора поново наглашава да грађански рат представља опасност за византијско друштво. Описујући велику забринутост василевса Андроника III Палеолога, на вест да је Сиргијан, даровити византијски војсковођа и његов некадашњи сарадник, пребегао Стефану Душану и с пролећа 1334. се са српским краљем устремио на северне границе државе Ромеја,⁷² византијски полихистор је забележио: „Он (цар) сматрао је Сиргијанов напад опаснијим од напада Скита (Татара) и било којих других племена, јер војсци иноплемених непријатеља могао је супротставити једноплемене градове, који су према њима вазда гајили природно непријатељство због разлике у вери, али борба против саплеменика и људи истог обичаја из темеља разара наду и уништава њихове замисли.“⁷³

На другом месту, када је писао о одласку узурпатора Јована Кантакузина у Србију, у лето 1342. године, Нићифор Григора крајње изричито и без било каквог околишења доноси овакву оцену: „А саплемеништво, када се једном природно раскине, постаје већином погубно у бесу и проливању братске крви.“⁷⁴ Исти писац додаје да се тада цео род Ромеја поделио на два дела у сваком граду и у сваком селу,⁷⁵ а не пропушта да каже и ово: „Јер, било је наиме дошло до тога да је држава Ромеја, због грађанских ратова, пала у такву немоћ, да ни они који су на власти ни себи самима а ни онима који су им потчињени нису били у стању да обезбеде миран живот без помоћи са стране.“⁷⁶

⁷¹ Greg. I, 425. Уп. Маргарита А. Поляковская – Александра А. Чекалова, *Византија: быт и нравы*, (Свердловск: Издательство Уральского университета, 1989), 188.

⁷² Опширније о тој епизоди византијско-српских односа в. *Византијски извори*, VI, 215–221, 340–347 (С. Ћирковић).

⁷³ Greg. I, 495–496. Превод: *Византијски извори*, VI, 218 (С. Ћирковић).

⁷⁴ Greg. II, 636. Превод: *Византијски извори*, VI, 231 (С. Ћирковић).

⁷⁵ Георгий Л. Курбатов, „Византија во второй половине XIII – середине XV вв.“, у: *Култура Византии, III (XIII – первая половина XV в.)*, (Москва: Наука, 1991), 212 (= Г. Л. Курбатов, „Византија во второй половине XIII – середине XV вв.“).

⁷⁶ Greg. III, 179. Превод: *Византијски извори*, VI, 287 (С. Ћирковић).

Извесну утеху због унутрашњих размирица које су Византинцима донеле толико штете Нићифор Григора налази у чињеници да су слични сукоби били својствени и осталим деловима оновременог хришћанског космоса. Иначе наклоњен помало песимистичким погледима на свет, немирну садашњост и неизвесну будућност – а, наравно, спреман да у свему томе препозна божју вољу – ромејски учењак примећује да је то било раздобље грађанских ратова, преврата и метежа, који су населили сваки кутак васељене. Он поименце набраја Ђенову, Египат, Шпанију, Азију, а до њега је чак допрла вест са удаљеног Запада о великом сукобу,⁷⁷ у чему се може разабрати да је био обавештен и о чувеној бици код Кресија (1346) коју су Енглези и Французи водили у оквиру недавно започетог такозваног Стогодишњег рата.⁷⁸

Јован Кантакузин, цар (1347–1354), монах и писац, један од главних учесника у три велика грађанска рата у Византији XIV столећа, у својим мемоарима је износио занимљиве оцене о овој врсти друштвеног зла. На једном месту он помиње да се у таквим приликама властита имовина и богатства пљачкају и уништавају као да припадају најљућим непријатељима.⁷⁹ С тим у вези ваља подсетити на добро познату чињеницу да је упоредо са политичком дисквалификацијом Јована Кантакузина, дотадашње прве личности у Царству, с јесени 1341. године дошло и до разгрома његове имовине, као и до нечувеног прогона његових присталица. Конце погрома Кантакузинових рођака, пријатеља и присташа, вешто користећи разуларени плебс у престоници, вукао је његов главни супарник Алексије Апокавк. Сурове сцене насиља и пљачке, пропраћене распириваном озлојеђеношћу пука, испуњавале су улице Цариграда. Само је извештан број присталица великог доместика, њих неколико десетина, готово случајно успео да измакне слепом бесу распаљене гомиле.⁸⁰ Да је то био сукоб у

⁷⁷ Greg. II, 687–689.

⁷⁸ Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453* (London: 1993²), 200.

⁷⁹ Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum, ed. L. Schopeni, I (Bonnae: 1828), 21–22 (= Cant.).

⁸⁰ О овим догађајима подробно в. Љубомир Максимовић, „Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду“, *Зборник радова Византолошког института*, 18 (1978): 177.

којем се нису бирала средства, казује и податак да је Алексије Апокавк у жељи да осујети савезништво Јована Кантакузина и малоазијских емирата наредио да сви који су прелазили на источну обалу Мраморног мора проносе гласове о томе да је узурпатор умро боравећи код Трибала (Срба).⁸¹ Овај податак јасно ставља до знања да психолошки рат није изум новијег времена него да је у одређеним видовима постојао одвајкада.

О томе докле је ишла огорчена супротстављеност двеју странака у византијским грађанским ратовима занимљиво је сведочанство које исписује Јован Кантакузин. Пошто је обавештен да је у Цариграду, у његовом одсуству, извршен државни удар и да је оптужен за велеиздајника, он је разговарао са својим људима о томе шта им ваља чинити у новонасталој ситуацији. Сви окупљени су били спремни да га подрже, говорећи: „Неки од нас, колико снаге дозвољавају, повешћемо одмах отворени рат, бранећи војском своје градове којима управљамо. Неки пак предаћемо се, заједно са градовима, било Александру, цару Миза (Бугара), било Стефану, владару Трибала (Срба), сматрајући да је заиста боље да служимо макар и варварима, али владарима, него онима које смо колико јуче и до недавно презирали.“⁸² Околност да се овде власти својих саплеменика претпоставља господство суседних непријатеља речито казује о дубини понора у који је ромејско друштво запало четрдесетих година XIV века.

О погубним последицама грађанског рата и о страхотама које он доноси житељима државе пише Јован Кантакузин у вези са настојањем цариградског регентства да се с њиме измири почетком јесени 1344. године. Он каже: „Поглавари са великим дуксом (Алексијем Апокавком) у Византу (Цариграду), опазивши да је ромејска држава већ у опасности и распарчана у хиљаде делова и да су многи и велики градови пали под Мизе (Бугаре) и Трибале (Србе), а да је читава Тракија покорена од Персијанаца (Турака) и да су само градови остали за које се претпоставља да ће и они страдати не мање од становника села...“⁸³

⁸¹ Cant. II, 384. Уп. Paul Lemerle, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha“* (Paris: 1957), 164 n. 3.

⁸² Cant. II, 154. Превод: *Византијски извори*, VI, 363 (Божидар Ферјанчић).

⁸³ Cant. II, 437. Превод: *Византијски извори*, VI, 468 (Божидар Ферјанчић).

У преговорима Јован Кантакузин се правдао и настојао је да сву кривицу за избијање грађанског рата који је Византинцима донео толике невоље припише регентству у Цариграду. У његовим аргументима можемо видети све несреће које је Византија морала да испашта због грађанског рата. У мемоарима Јована Кантакузина може се прочитати следеће: „Нису ли градове они (цариградска влада) предали Мизима (Бугарима), као и драговољно уступили Трибалима (Србима)? Нису ли они први Ромејима натоварили варваре који су пљачкали и робили Македонију као непријатељску? Нису ли читаву Тракију честим ратовањима учинили пустом? Нису ли јуче и прекјуче пустошили Мору⁸⁴ зато што је мени потчињена? Нису ли учинили да пресахну сви државни приходи? Нису ли од војске један (део) као непријатељски сами уништили, а други као сумњив занемарили, па је мало (остало), јадно и ништавно? И мени се тако нешто приређује? Осим што одбијам надируће Мизе (Бугаре) и Трибале (Србе) и са преосталом ромејском војском не могући да се супротставим, из нужде позивам варваре савезнике, као што сам научио од њих (цариградске владе).“⁸⁵

Карактеристично је још једно место у делу Јована Кантакузина где он ламентира над ужасом који доносе грађански ратови. Пошто је победио обласног господара Момчила у бици која се одиграла тик уз бедеме трачког града Периотеориона, Јован Кантакузин се наводно расплакао због свеопште несреће када је установио да је погинуо велики број Ромеја „које је уништио грађански рат, проузроковавши много суза“.⁸⁶ На другом месту он бележи: „Видите колико је невоља рат донео Ромејима. Трибали (Срби) већ су себи потчинили све западне градове. Плашим се да ће, ако се тако продужи, сасвим завладати Македонијом. Јер заиста већ много имају.“⁸⁷

На почетку своје четврте књиге, посвећене догађајима после победе у грађанском рату 1341–1347. године, Јован Кантакузин истиче да је међу-

⁸⁴ Мора је област која обухвата делове источних Родопа, односно горњи ток реке Арде. Уп. Catherine Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique* (Athènes: 1976), 10 sq., 148–154; *Византијски извори*, VI, 469 н. 358 (Божидар Ферјанчић).

⁸⁵ Cant. II, 460–461. Превод: *Византијски извори*, VI, 469 (Божидар Ферјанчић).

⁸⁶ Cant. II, 534. Уп. *Византијски извори*, VI, 476–477 (Божидар Ферјанчић).

⁸⁷ Cant. II, 470. Уп. *Византијски извори*, VI, 471 (Божидар Ферјанчић).

собни рат Ромеја који је буктао пет година нанео велику штету и имао за последицу рушење ромејске надмоћи.⁸⁸

Занимљив је и један став Јована Кантакузина који он излаже описујући догађаје из 1351. године, дакле у предвечерје још једног грађанског рата, када је дошло до непријатног и опасног приближавања његовог зета василевса Јована V Палеолога (1341–1391) и српског владара Стефана Душана (1331–1355). Био је то догађај који је умногоме могао да угрози Кантакузинов дотле неприкосновени положај у Византијском царству. Он је послао Ану Савојску у Солун, пошто због рата између Ђенове и Венеције, у који се Византија мимо своје воље морала укључити, није смео да напусти Цариград.⁸⁹ Јован Кантакузин каже да је царица Ана Савојска у преговорима са царем Стефаном Душаном и царицом Јеленом оштро прекорила српског владара што „међу њима (Ромејима) подстичу грађански рат од којег ће Ромеји међусобно ратујући нестати, а они (Трибали, то јест Срби) ће са њихове земље слободно за себе уживати плодове“.⁹⁰ Ово је можда помало и демагошки, али је чињеница да је грађански рат вођен само неку годину раније исцрпио Византију до крајњих граница. Страхоте и разарања нису избегнути ни у новом грађанском рату на самом почетку друге половине XIV столећа. Овога пута се радило о сукобу Јована VI Кантакузина и Јована V Палеолога, а старији василевс је нанео праву пустош градовима који су стали на страну младог цара.⁹¹

И други византијски људи од пера су били сагласни око тога да је грађански рат четрдесетих година XIV века био погубан по Византију. Тако духовник Филотеј Кокин, који је у два маха био цариградски патријарх (1353–1354, 1364–1376), за поменуто сучељавање међу Ромејима бележи: „... онај страшни грађански рат међу Ромејима који ће донети пропаст...“.⁹²

⁸⁸ Cant. III, 8.

⁸⁹ О овим догађајима в. Радивој Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, (Београд, Византолошки институт САНУ, 1993), 213 (= Р. Радић, *Време Јована V Палеолога...*).

⁹⁰ Cant. III, 208. Превод: *Византијски извори*, VI, 551 (Божидар Ферјанчић).

⁹¹ Cant. III, 251–252.

⁹² Philotheou Konstantinou poleos tou Kokkinou Hagiologika Erga. tom. I, Thessalonikeis Hagioi (Thessalonikeis Byzantinoi Syggrapheis 4) (Thessaloniki: 1985), 519. Уп. *Византијски извори*, VI, 630 (Н. Радошевић).

Григорије Палама, највећи богослов позне Византије, са забринутошћу је упозоравао да „мржња која је дошла до нас... производи непријатељске међусобице, неизлечиве смутње и метеже“.⁹³

Алексије Макремволит, савременик Филотеја Кокина и Григорија Паламе, али својеврстан представник „малог“ човека и заправо „полуинтелектуалац“,⁹⁴ такође јадикuje због бесконачних ромејских трвења и ратова. Он је сматрао да зло које је претрпљено није представљало само материјални, него, што је можда и горе, и морални губитак државе, а реч је о злу које је погодило све њене поданике. У вези с тим, Макремволит је записао како су Византинци били потпуно уништени смутњама, одсуством поретка и узајамним истребљењем, док су становници напустили опустошене ромејске градове и села.⁹⁵ Овај аутор, који наступа са позиција социјалне правде, склон је да истакне како су друштвене разлике и нетрпељивост у ромејском социјуму, односно тврдичлук оних који су овладали огромним богатствима, проузроковали више невоља него ратови. Због тога Макремволит и устаје против друштвене неправичности која је озбиљно подривала моралне норме Византинаца. Он иде чак дотле да каже како су Јевреји и муслимани човекољубиви и милосрдни, док су ученици Исуса Христа, по природи човекољубивог и милосрдног, бездушни и шкрти у односу на своје саплеменике.⁹⁶ Према веровању Алексија Макремволита, који је по таквом социјално заштитничком ставу јединствен међу византијским писцима средине XIV века, спољнополитичке невоље Царства добрим делом су проишле из унутрашњих противречности ромејског друштва.⁹⁷ Он је у међусобним ратовима видео братоубилаштво које Бог осуђује,⁹⁸ док су

⁹³ Г. Л. Курбатов, „Византија во второй половине XIII – середине XV вв.“, 213.

⁹⁴ Margarita Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca. Tri studije*, prev. Radivoj Radić (Beograd: Evoluta, 2013), 115–134 (= M. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*).

⁹⁵ Stauros Kourousis, „Hai antilepseis peri ton eshaton tou kosmou kai he kata to etos 1346 ptosis tou troullou tes Hagias Sophias“, *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon*, 37 (Athina 1969–1970): 237 (= Antilepseis). Уп. M. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 128.

⁹⁶ Ihor Ševčenko, „Alexios Makrembolites and his ‘Dialogue between the Rich and the Poor’“, *Зборник радова Византолошког института*, 6 (1960): 205 (= Dialogue). Уп. M. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 129.

⁹⁷ M. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 126–130.

⁹⁸ Antilepseis, 237–238.

невоље у спољној политици биле предодређене одозго, а такође су означавале приближавање смака света.⁹⁹

Макремволит сматра да су све невоље и пропасти у прошлости проистекле као последица одмазде према друштву које је подлегло таквим пороцима као што су бездушност, неправда, похлепа, властољубље, склоност према обиљу, благостању и уживању, али на рачун несреће других. Позивајући се на одређене примере из Библије, Алексије Макремволит, у ствари, пророчким речима предсказује и будућу одмазду: „Могу ли вас Нојеви савременици, уништени водом због своје неумерене страсти, убедити у ово;¹⁰⁰ или, Содомљани, спаљени због своје пожуде огњем који се на њих спустио одозго;¹⁰¹ Египћани, обавијени маглом и таласима због похлепе за влашћу...“¹⁰²

Можда нико у Византијском царству XIV века није тако свеобухватно сагледао погубност грађанских ратова и та своја запажања пренео на папир као што је то урадио знаменити интелектуалац Димитрије Кидон.¹⁰³ Он је у јесен 1345. године писао да су једни градови у рукама варвара, док у другима, уколико нема куге и злих сплеткарења, влада метеж, закони су доведени до бесмисла и убијање се већ сматра сасвим законитим.¹⁰⁴

Димитрије Кидон, дугогодишњи месазон (први министар) Византије и учењак, имао је непосредно и веома мучно искуство које му је сведочило шта се све може догодити када грађанин устане против свог суседа. Он је био рођени Солуњанин, а други град Византијског царства био је место дубоких социјалних разлика где су се додиривали најбеднија сиротиња и највеће богатство.¹⁰⁵ Управо је у Солуну, током грађанског рата (1341–1347), незадовољство сиромашних избило на површину на крајње рушилачки

⁹⁹ М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 133.

¹⁰⁰ Dialogue, 203. Уп. *Прва књига Мојсијева која се зове Постање*, поглавља 6 и 7; *Јеванђеље по Матеју*, 24, 39.

¹⁰¹ Dialogue, 203. Уп. *Прва књига Мојсијева која се зове Постање*, 19, 24–25.

¹⁰² Dialogue, 203. Уп. *Друга књига Мојсијева која се зове Излазак*, 10, 22.

¹⁰³ М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 13–84.

¹⁰⁴ Démétrius Cydonès. Correspondance, publiée par Raymond-Joseph Loenertz, I, (Città del Vaticano: 1960), № 8, 34–35, 18–20 (= Cydonès, Correspondance). Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 17.

¹⁰⁵ Г. Острогорски, *Историја...*, 480.

начин и претворило се у страшне погроме највиших слојева. Реч је о тзв. владавини *зилота*, најнижих друштвених слојева, *охлократији* („владавина олоша“), како је, не без заједљивости, називају ромејски људи од пера; јединственој појави у византијској историји, која је трајала од 1342. до 1349. године.¹⁰⁶

Димитрије Кидон, подробно и са пуно натуралистичких детаља, описао је слепи бес распомамљене светине која је у лето 1345. године извршила покољ солунске аристократије. У спомен на тај догађај Кидон је саставио *Монодију палима у Солуну*. Монодија је књижевно дело реторског жанра одржано у духу посмртног слова. У том спису, који је стравично сведочанство о ономе што се збивало у другом граду Византијског царства, између осталог, може се прочитати: „Људи, који сте се избавили из руку сродника! (...) О, време, које све показујеш и све скриваш! О, несрећо, која си надмашила све историјске описе и све стихове! О, гласино, која примораваш на ћутање све који пишу приповести и који састављају монодије! (...) Али само један дан све је уништио, лишио је град венца (славе) и код свих је изазвао сумњу према њему, раније омиљеном, као да (су се показали) подводни гребени. Откуда је у друштво проникао раздор? Откуда је дошао метеж? Зашто су житељи града, не уважавајући то што је корисно за сваког, свађајући се прождирали један другог, крвљу ближњих упрљали отаџбину, која је, како су они разумно сматрали, требало да за њих буде више него родитељи? (...) Од тог времена није било никаквог закона, убијали су чак првог којег би срели; преко лешева долазили су до архоната. Последњи пак, будући раздвојени, сматрали су бољим да нападају оне који су им се супротстављали и, са своје стране, да се боре с њима. Тако је избио други рат, унутрашњи, с леђа; и није било ничег другог куд год да се погледа (...) Они су проваљивали у куће, цео град је био опљачкан и претворен у пустињу. Онога ко је плакао због тога безбожници су заклали. О, граде, уместо да будеш један – распао си се на делове од којих је сваки непријатељски настројен према другом. О, припадности грађанству, непоузданија од сваког мора! О, грађани, по карактеру вероломнији него вар-

¹⁰⁶ Р. Радић, *Време Јована V Палеолога...*, 131–134.

вари! (...) О, здробљена способности здравог расуђивања! О, заблудела неразумности! (...) Једни нису могли поднети чак ни изглед тога, други су се сакривали под кревете суседа. Неки су се спуштали у бунаре, други пак, тискајући се уз олтаре, нигде нису налазили уточиште од страха. Било је и таквих који су не осећајући одвратност према умрлима, отворивши мртвачке ковчеге, сакривали се под већ распадајућим телима, и нису дисали ако је неко пролазио поред; али чак ни они нису успели да избегну прогонитеље који су скрнавили гробове. (...) Није било никакве могућности да се избегне смрт. Вапаји и сузе на све стране – код оних које вуку, гоне, газе, грабе, кољу. (...) Једном је била разбијена глава, другоме је цурио мозак. (...) Једном су повредили кук, другом су сломили кичму, трећем су руком чупали унутрашње органе. (...) О, крвници, више него грађани! О, нечисте душе! О, још прљавије руке!¹⁰⁷ Премда не треба губити из вида обележја литерарног претеривања и својеврсне учене стилизације текста, слике које доноси Кидон веома су реалистичне.

Осврћући се на догађаје с почетка грађанског рата четрдесетих година XIV века и оновремене напетости у византијском друштву, цар-писац Јован Кантакузин у свом историјском спису истиче да је то било налик на некакву подмуклу и страшну болест којој нису одолели чак ни они који су раније важили за умерене и разборите људе.¹⁰⁸

У писму које је 1391. године упутио деспоту Теодору Палеологу, брату цара Јована V, Димитрије Кидон са горчином прича о томе како се унедоглед настављају већ окоштале бољке византијског друштва које су донеле толико недаћа Царству. Он је забележио: „Продужава да бесни старо зло које је довело до општег разарања. Имам у виду сукобе међу царевима због обележја власти. Због тога су они принуђени да служе варварину (османском емиру). Свако схвата да којем од двојице варварин пружи подршку тај ће и победити. Унутра пак – побуне грађана који себе сматрају најважнијим у царским дворцима, и размирице међу собом и раздори због првенства, и свако има тежњу, само уколико би то могао, да завлада

¹⁰⁷ *Patrologiae cursus completus, Series graeca*, ed. Jaques–Paul Migne, t. 109, Paris 1863, col. 639–652 (= PG). Превод: М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 151–157.

¹⁰⁸ Cant. II, 178.

сам самцит, и, ако он то не зграби, прети да ће пребећи варварину и да ће с њим блокирати отаџбину и пријатеље.¹⁰⁹

Отуда је Димитрије Кидон био против преврата из 1376. године, када је Андроник IV Палеолог (1376–1379) оборио с власти свог оца Јована V, и у тим догађајима је назирао предзнаке будуће пропасти Царства.¹¹⁰ Разорна снага међусобних сукоба у Византијском царству, сматрао је Димитрије Кидон, упоредива је са земљотресима и епидемијама.¹¹¹ Истовремено, учени Солуњанин је упозоравао да ће Византинци изгубити не само своју власт него и тело и душу уколико не буду јединствени.¹¹² Очито је, међутим, да Кидонова упозорења нису била, а имајући у виду стање у византијском друштву XIV столећа, нису ни могла да буду делотворна.

Димитрије Кидон, дугогодишњи први министар Царства и научник, био је нарочито озлојеђен због настојања обеју страна у византијским грађанским ратовима да обезбеде подршку страних одреда. У писму пријатељу Јовану Потосу из јесени 1352. године, он негодује: „Споразуми се закључују само с противницима, непрестано се води рат против сународника и сваки јунак овде је спреман да узме оружје против својих сународника.“¹¹³

Када се узму у обзир изречене Кидонове оцене, не треба да изненађује његова изразито негативна слика о унутрашњополитичком положају Царства. У делу *Апологија I*, које је његов најотворенији и најоштрији спис, он назива Царство „престоницом несрећа и страдања”,¹¹⁴ сматрајући

¹⁰⁹ Cydonès, Correspondance, II, N° 442, 406–408, 41–47. Уп. Р. Радић, *Време Јована V Палеолога...*, 405.

¹¹⁰ Cydonès, Correspondance, II, N° 167, 37–39. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 39.

¹¹¹ Cydonès, Correspondance, I, N° 51, 85–86, 27–28. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 27.

¹¹² Cydonès, Correspondance, I, N° 64, 96–98, 57–66. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 26.

¹¹³ Cydonès, Correspondance, I, N° 51, 85–86, 28–30. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 27.

¹¹⁴ Giuseppe Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, (Studi e Testi 56) (Città del Vaticano: 1931), 374, 80–81.

да се таква судбина (Царства) може пожелети само непријатељима.¹¹⁵ У расправљању о узроцима многих несрећа које су снашле Византинце Димитрије Кидон пре свега види међусобице, распре, анархију. Он пише: „Најгоре је и узрок свег зла је – анархија, која пустоши градове, где она царује, која руши властите куће и уништава све што се има. Учинци тога су данас видљиви код нас.”¹¹⁶

У једном писму из 1372/1373. године Димитрије Кидон је Византијско царство веома сликовито упоредио са бродом који „у време буре тоне према дну, зато што се морнари међусобно препиру, а спас би се могао постићи ако бисмо сви били сложни...”¹¹⁷ Ова метафора, којој се можда може приговорити да је сувише непосредна и да није танана, носи недвосмислену осуду унутрашњих трвења у Византији и препоруку да је неопходна слога унутар ромејског друштва.

На византијску неслогу, као виновника многих невоља Царства, Димитрије Кидон јасно указује у писму упућеном Манојлу Палеологу, потоњем василевсу. Реч је о јасној али недовољно подробној алузији на Косовску битку: „Онај проклетник (Мурат I), веома осيون према Богу и његовој баштини, а истовремено и веома дрзак према свима, сада нестаде и погибе од оних о којима је мислио да ни вест о сили, која се против њих припремаше, неће издржати, већ да ће на сам глас у океан поскакати. Али, иако је он пао, наше стање се неће побољшати. Ни кад би сви Турци помрли, уверен сам да Ромеји не би почели паметније да раде. Шта је разлог томе, нека испитују којима је воља. Истражујући то, никада нећемо доћи до краја, све док оставивши друге, сами себе не почнемо окривљавати.”¹¹⁸ Ове Кидонове речи, прожете једном врстом меланхолије и мирења са постојећим стањем, без вере у некакав бољитак, убедљиво говоре саме по себи.

¹¹⁵ Ibid. 375, 74–75.

¹¹⁶ Ibid. 379, 20–23. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 31.

¹¹⁷ Cydonès, *Correspondance*, II, № 114, 152–153, 26–28. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 38.

¹¹⁸ Cydonès, *Correspondance*, II, № 396, 350–351, 24–32. Уп. Сима Ћирковић, „Димитрије Кидон о Косовском боју“, *Зборник радова Византолошког института*, 13 (1971): 213–219.

Никола Кавасилас, богослов и писац из XIV века,¹¹⁹ иначе земљак и пријатељ Димитрија Кидона, у својим списима је у више наврата такође истицао погубност унутрашњих ромејских сучељавања која су донела толико несреће византијском друштву. У делу *Благочестивој августу о камати*, које је посветио царици Ани Савојској, супрузи Андроника III и мајци Јована V Палеолога, Кавасилас пише: „Ја називам то време буром, када су се цареви налазили у размирицама, када су се градови мучили препиркама, занемаривали слогу и били међусобно подељени, када је био исукан мач против закона и када су се руке хришћана упрљале крвљу својих сународника.“¹²⁰ У другом спису, под насловом *Молитва Господу нашем Исусу Христу*, који је саставио пошто се избавио из Солуна којим су господарили зилоти, Никола Кавасилас је призивао време када ће престати грађански ратови, метежи, несреће и људски покољ.¹²¹ У *Слову о архонтима* Никола Кавасилас је одлучно осудио рат и позивао да се истрајава на томе да треба градити на добробит друштва, а не за рат.¹²² У похвалном слову упућеном царици Ани Савојској, а имајући у виду догађаје из грађанског рата који се водио у петој деценији XIV века, Кавасилас је упозоравао да се отаџбина трпећи их „налази у несрећи“.¹²³

Цариградски патријарх Нил Керамевс (1380–1388) у похвалном слову Григорију Палами наводи како су силе које су биле непријатељске према цркви и држави изазвале жесток међусобни рат (*pros allelous tois hotofilois polemos*) и довеле до пропасти претходног благостања Ромеја.¹²⁴ Угледни духовник поставља неку врсту дијагнозе онога што се догодило, речима да „народ, сличан мору које је узбуркао ветар, у неред у јури“, да

¹¹⁹ М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 85–113.

¹²⁰ Rodolphe Guiland, *La traité inédite „Sur l'usure“ de Nicolas Cabasilas*, у: *Eis mnemen Sp. Lamprou* (Athina: 1935), 274.39–275.3. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 90.

¹²¹ Athanasios Angelopoulos, *Nikolaos Kabasilas Chamaetos. He zoe kai to ergon autou. Symbole eis ten Makedoniken Byzantinien Prosopographian* (Thessaloniki: 1970), 83.

¹²² Ihor Ševčenko, „Nicolas Cabasilas' „Anti-Zealot“ Discourse: A Reinterpretation“, *Dumbarton Oaks Papers* 11 (1957), 103, 24. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 90.

¹²³ Martin Jugie, „Nicolas Cabasilas. Panégyrique inédits de Mathieu Cantacuzène et d'Anne Paléologine“, *Известия Русского археологического института в Константинополе* 15 (1911) 118, 37. Уп. М. Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca...*, 90.

¹²⁴ PG, t. 151, col. 670.

су га подстакли бунтовници, те он „стиче велику силу и доводи до границе своју порочност“.¹²⁵ Нил, с друге стране, засипа похвалама Григорија Паламу за његову делатност на стишавању народних немира и закључује да је овај провео читав живот у борби за мир и благостање.¹²⁶

Историјска је чињеница да су грађански ратови у Византији XIV века представљали својеврстан карцином који је изнутра нагризао и разједао организам уморне империје која је неумитно нагињала своје заласку. Цар Манојло II Палеолог (1391–1425), човек од пера, и сам учесник у неким византијским трвењима, изједначио је грађански рат са гангреном (*gaggrainis tautisi, tou emfiliou*). Учинио је то у свом спису *Дијалог са царицом-мајком о браку*, у коме разговара са својом мајком Јеленом Кантакузином, ћерком Јована VI Кантакузина и супругом Јована V Палеолога.¹²⁷ Као што је познато, гангрена је одумирање делова ткива, органа или делова тела у организму услед поремећаја у снабдевању крвљу.

Унутрашња сучељавања у Византији нису престала ни у XV столећу, односно ни на самој самрти вишевековног Царства. Због тога су о феномену грађанских ратова писали и оновремени писци, тзв. историчари пада, тј. аутори који су своја дела састављали после пропасти Византије, у завршним деценијама XV века, а то су Дука, Критовул са Имброса, Георгије Сфранцис и Лаоник Халкокондил.

Тако, на пример, говорећи о страхотама грађанског рата четрдесетих година XIV столећа, Дука је записао: „Свуда плач, свуда нарицања, свуда сузе у очима Ромеја, а милосрђе немаше ни Хелен ни варварин.“¹²⁸ За њега су термини Ромеј (Византинац) и Хелен нека врста синонима. Занимљиве су још неке оцене грађанског рата у Византији (1341–1347) о којем Дука пише из птичје перспективе доцнијег времена, после више од једног столећа. „Као и обично, када се висина и моћ унизе, ниско и сла-

¹²⁵ Ibid. col. 673.

¹²⁶ Ibid. col. 678. Уп. Борис Т. Горјанов, *Поздневизантијски феодализам* (Москва: Академија наук СССР, Институт историје, 1962), 328–329.

¹²⁷ Athanasios Angelou, *Manuel Palaiologos: Dialogue with the Empress-mother on Marriage*, (Byzantina Vindobonensia, Band XIX) (Wien, Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1991), 110, 892–893.

¹²⁸ Ducas, *Istoria turco-byzantina (1341–1462)*, ed. Vasile Grecu (Bucuresti, Editura Academiei republicii populare romine, 1958), 57 (= Ducas).

бо се уздижу. Несреће Ромеја и свакодневни немири и грађански ратови (*emfylioi poletoi*) довели су до тога да варвари и руља однесу превагу над Ромејима.¹²⁹ У наставку, говорећи о ондашњим страдањима Византинаца, Дука са наглашеним смислом за патетично и театрално истиче бесмисао грађанског рата: „То је збиља био приказ који изазива сажаљење. Ко су били поробљивачи? Ромеји! Ко су били заробљеници? Ромеји! Ко су били ти који су убијали мачем? Ромеји! Ко су били они које је мач усмртио? Ромеји! Чија су била мртва тела? Ромејска! Ко их је послао у смрт? Ромеји! О, страшна несрећо!“¹³⁰

Лаоник Халкокондил, који крајем XV века пише о догађајима из средине XIV столећа, такође наглашава чињеницу да су тада прилике међу Хеленима биле веома лоше и нагињале су пропасти, а узроке такве пометње налазио је у искварености врховне власти. У таквој ситуацији долазило је до ширења Срба на рачун византијских територија.¹³¹

Међусобна ромејска трвења нису престала ни после османлијског запоседања Цариграда (1453), када је као последња „оаза“ византијског света преостао једино Пелопонез, то јест Мореја, како се овај простор називао у позном средњем веку. О сукобу Томе и Димитрија Палеолога, браће двојице последњих византијских царева Јована VIII (1425–1448) и Константина XI (1449–1453), крајем педесетих година, пишу савремени историчари са потиштеношћу и горким мирењем са судбином. Георгије Сфранцис, такође припадник тзв. историчара пада, истиче да су Палеолози били у сукобу, па су се споразумели уз давање заклетви на мир, али су се касније вратили старим задевицама. Очајан због тога, он је завапио: „О, какви су твоја благост и стрпљење, господе Христе, према њему (Димитрију Палеологу) и према кривцима!“¹³² Критовул са Имброса, још један од тзв. историчара пада, такође бележи да су се браћа посвађала на властиту штету и започела међусобни рат у зиму 1459/1460. године.¹³³

¹²⁹ Ducas, 49–51.

¹³⁰ Ibid. 61.

¹³¹ Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes, ed. Eugenius Darko, I (Budapest: 1922), 25.

¹³² Giorgio Sfranze, Cronaca, a cura di R. Maisano, Roma 1990, 158.

¹³³ Critobuli Imbriotae Historiae, ed. Diether Roderich Reinsch (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1983), 141.

Догађаји на Пелопонезу, који су се одиграли после пада Цариграда и рушења немоћне и анахроне империје, на симболичан начин су показали да су, условно речено, ромејски грађански ратови чак „надживели“ Византију. На Византијско царство XIV и прве половине XV столећа са пуно разлога би се могле применити речи које је некада изговорио Цицерон. Римски беседник је поручивао својим сународницима: „Све је јадно у грађанским ратовима, али ништа није јадније него сама победа!“¹³⁴

Извори

- Ангелов, Димитър – Тивчев, Петър, *Погбрани извори за историјата на Византија*, прев. Г. Батаклиев, Ст. Маслев, П. Тивчев (Софија: Наука и изкуство, 1974⁴).
- Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *Diether Roderich Reinsch* (Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1983).
- Démétrius Cydonès. Correspondance, publiée par Raymond-Joseph Loenertz, I–II, (Città del Vaticano: 1956, 1960).
- Ducas, *Istoria turco-byzantina (1341–1462)*, ed. *Vasile Grecu* (Bucuresti, Editura Academiei republicii populare romine, 1958).
- Georges Pachymèrès *Relations Historiques*, I–II, éd. Albert Failler, trad. Vitalien Laurent (Paris: Société d'édition 'Les belles lettres', 1984).
- Guilland, Rodolphe, *La traité inédite „Sur l'usure“ de Nicolas Cabasilas*, y: *Eis mnemen Sp. Lamprou* (Athina: 1935), 274–277.
- Heraklit, *O prirodi*, прев. Marko Višić (Podgorica: Unireks, 2008).
- Хероготова историја*, прев. Милан Арсенић (Нови Сад: Матица српска, 1959).
- Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum, cura Ludovici Schopeni, I–IV, vol. I–III (Bonnae: 1828–1832).
- Iohannis Eucharitorum metropolitae quae in codice vaticano graeco 676 supersunt, ed. *P. de Lagardae*, *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* 28 (1881) /1882/.

¹³⁴ Marcus Tullius Cicero, *Ad familiares*, IV, 9, 3. Уп. *Latinski citati: florilegium adagiorum, sententiarum, proverbiorum, gnomarum*, skupio i preveo Albin Vilhar (Novi Sad: Matica srpska, 1973), 205 br. 22–23.

- Jugie, Martin, „Nicolas Cabasilas. Panégyrique inédits de Mathieu Cantacuzène et d'Anne Paléologine“, *Известия Русского археологического института в Константинополе* 15 (1911), 118–121.
- Kourousis, Stauros I., „Hai antilepseis peri ton eshaton tou kosmou kai he kata to etos 1346 ptosis tou troullou tes Hagias Sophias“, *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon*, 37 (Athina 1969–1970): 211–250.
- Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes, ed. Eugenius Darko, I (Budapest: 1922).
- Mercati, Giuseppe, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, (Studi e Testi 56) (Città del Vaticano: 1931).
- Michaelis Attaliothae Historiae, cura Immanuelis Bekkeri, (Bonnae: 1853).
- Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, vol. I–II, intr. Dario Del Corno, Testo critico a cura di Salvatore Impellizzeri, (Venezia: 1984).
- Nicephori Gregorae Byzantina Historia, cura Ludovici Schopeni et Immanuelis Bekkeri, I–III (Bonnae: 1829–1855).
- Nicetae Choniatae Historia, rec. Jan-Lous van Dieten (Berolini: 1975).
- Patrologiae cursus completus, Series graeca, ed. Jaques–Paul Migne, t. 1–166 (Paris: 1857–1866).
- Philotheou Konstantinoupoleos tou Kokkinou Hagiologika Erga. tom. I, Thessalonikeis Hagioi (Thessalonikeis Byzantinoi Syggrapheis 4) (Thessaloniki: 1985).
- Ševčenko, Ihor, „Alexios Makrembolites and his ‘Dialogue between the Rich and the Poor’“, *Зборник радова Византолошког института*, 6 (1960): 187–228.
- Ševčenko, Ihor, „Nicolas Cabasilas’ „Anti-Zealot“ Discourse: A Reinterpretation“, *Dumbarton Oaks Papers* 11 (1957), 79–171.
- Talbot, Alice-Mary, *The Correspondence of Athanasius I. Patriarch of Constantinople* (Washington: Dumbarton Oaks, 1975).
- Theophylacti Simocattae Historiae, red. Carolus de Boor, ed. Corr. Peter Wirth (Stuttgartiae: Teubner, 1972).
- Византијски извори за историју народа Југославије*, I–IV, VI (Београд: Византолошки институт САНУ, 1955–1986).

Литература

- Angelopoulos, Athanasios, *Nikolaos Kabasilas Chamaetos. He zoe kai to ergon autou. Symbole eis ten Makedoniken Byzantinien Prosopographian* (Thessaloniki: 1970).
- Angold, Michael J., *A Byzantine Government in Exile: Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204–1261)* (Oxford: 1975).
- Arveler, Elen, *Politička ideologija Vizantijskog carstva*, prev. Boško Bojović, predg. Ljubomir Maksimović, (Beograd: Filip Višnjić, 1988).
- Asdracha, Catherine, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVE siècles. Etude de géographie historique* (Athènes: 1976).
- Bailly, Anatole, *Dictionnaire grec français*, rédigé avec le concours de E. Egger, éd. L. Séchan et P. Chantraine (Paris: Librairie Hachette, 1950).
- Cheyne, Jean-Claude, „Philadelphie, un quart de siècle de dissidence, 1182–1206“, у: *Philadelphie et autres études* (Byzantina Sorbonensia 4) (Paris: 1984): 39–54.
- Ђурковић, Сима, „Димитрије Кидон о Косовском боју“, *Зборник радова Византолошког института*, 13 (1971): 213–219.
- Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer, vol. I–XIII (New York: American Council of Learned Societies, 1982–1989).
- Дворецкий, И. Х., *Древнегреческо-русский словарь*, под редакцией С. И. Соболевского, том I–II (Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958).
- Encensberger, Hans Magnus, *Грађански рат*, prev. Drinka Gojković (Beograd: Beogradski krug, 1994).
- Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, том 6 (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1962).
- Enciklopedija političke kulture*, glavni redaktor Milan Matić, zamenik Milan Podunavac (Beograd: Savremena administracija, 1993).
- Erić, Ljubomir, *Rečnik straha* (Beograd: Arhipelag, 2007).
- Горянов, Борис Т., *Поздневизантийский феодализм* (Москва: Академия наук СССР. Институт истории, 1962).
- Hoffmann, Jürgen, *Rudimente der Territorialstaaten im byzantinischen Reich (1071–1210)*, Miscellanea Byzantina Monacensia 17 (München: 1974).
- Јакшић, Душан Н., *Живот и учење светог Јована Златоуста* (Краљево: Епархијски управни одбор Епархије жичке, 2011).

- Јордовић, Иван, *Стари Грци: портрет једног народа* (Београд, Завод за уџбенике – Балканолошки институт САНУ, 2011).
- Кокер, Кристофер, *Филозофи варвари: размишљања о природи рата од Хераклита до Хајзенберга*, прев. Миљана Протић (Београд: Завод за уџбенике, 2012).
- Крсмановић, Бојана, *Успон војног племства у Византији XI века* (Београд: Византолошки институт САНУ, 2001).
- Курбатов, Георгий Л., „Византија во второй половине XIII – середине XV вв.“; у: *Култура Византии, III (XIII – первая половина XV в.)*, (Москва: Наука, 1991), 202–223.
- Kyriakidis, Savvas, „The Idea of Civil War in Thirteenth and Fourteenth-Century – Byzantium“, *Зборник рагова Византолошког института*, 49 (2012): 243–254.
- Latinski citati: florilegium adagiorum, sententiarum, proverbiorum, gnomarum*, skupio i preveo Albin Vilhar (Novi Sad: Matica srpska, 1973).
- Lemerle, Paul, *L'émirat d'Aydin, Byzance et l'occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha“* (Paris: 1957).
- Leszka, Mirosław Jerzy, *Uzurpacje w cesarstwie bizantyńskim w okresie od IV do połowy IX wieku*, *Byzantina Iodziensia IV*, (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999).
- Максимовић, Љубомир, „Регентство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду“, *Зборник рагова Византолошког института*, 18 (1978): 165–188.
- Nicol, Donald M., *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453* (London: 1993²).
- Oksfordska istorija Vizantije*, прir. Siril Mango, прев. Маša Miloradović i Predrag J. Marković (Beograd: Dereta, 2004).
- Opšta enciklopedija Larousse, III* (Geografija – Istorija – Industrija i tehnika) (Beograd: Vuk Karadžić, 1973).
- Острогорски, Георгије, *Историја Византије*, (Београд, Српска књижевна задруга, 1959; репринт: Београд, Просвета, 1998).
- Пеинтер, Сидни, *Историја средњег века (284–1500)*, прев. Чедомир Антић, Небојша Порчић (Београд – Бања Лука: Сliо – Глас српски, 1997).
- Поляковская, Маргарита А. – Чекалова, Александра А., *Византия: быт и нравы*, (Свердловск: Издательство Уральского университета, 1989).

- Радић, Радивој, *Друго лице Византије: неколико споредних тема* (Београд: Еволута, 2014).
- Радић, Радивој, „Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века“, *Зборник радова Византолошког института*, 24–25 (1986): 151–289.
- Радић, Радивој, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, том I–II (Београд: Стубови културе, 2000).
- Радић, Радивој, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)* (Београд, Византолошки институт САНУ, 1993).
- Ристовић, Милан, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој (1945–1949)* (Београд: Филозофски факултет, 2016).
- Сметанин, В. А., *Византийское общество XIII–XV веков по данным эпистографии*, (Свердловск: Издательство Уральского университета, 1987).
- Treadgold, Warren, *The Reluctant Warrior*, ed. V. Christie – M. Yazigi, *Noble Ideals and Bloody Realities Warfare in the Middle Ages* (London: 2006).
- Удальцова, Зинаида В., „Развитие исторической мысли“, у: *Культура Византии, I (IV – первая половина VII в.)* (Москва: Наука, 1984), 119–271.
- Успенски, Фјодор, *Историја Византијског царства од 6. до 9. века*, прев. Зоран Буљагић, предг. Љубомир Максимовић (Београд: Zepher book world, 2000).
- Војна енциклопедија*, том 3 (Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1972²).
- Војна енциклопедија*, том 8 (Београд: Редакција Војне енциклопедије, 1966).

Radivoj Radić

BYZANTINE AUTHORS ON CIVIL WARS

(Contribution to the issue)

Summary: In spite of the characteristics of human evolution, the nature of war is universal, timeless and eternal, and the man is the only of primates that practices war. The wars have been waged incessantly, from the dawn of the civilization to the present day, and one of their special variations is the civil war. The history of the Byzantine Empire holds many forms of this kind of internal confrontations, starting with simple usurpations to all-around upheavals which directly involved many layers of the Romeian society. Conscious of the dangers the civil wars were posing on the Empire, the Byzantine men of fine letters constantly warned about their deadly and devastating consequences. This contribution contains the opinions of great many historians, chroniclers, philosophers and intellectuals of various backgrounds. The Byzantine civilization was not familiar with the institutions of “Peace of God” and “Truce of God,” that existed in the Latin world of Western Europe.

Key words: Byzantium, history, society, civil wars, sources, writers, religion.